

☆ ڈاکٹر شمیمہ بتول
☆☆ عفت عاشق

علامہ اقبال دی طویل نظم مسجد قرطبہ دا پنجابی ترجمہ

Abstract:

Allama Iqbal is one of the most famous poets of east. Out of his book Bal-e-Jibril has different status Masjid-e-Qurtaba was included in long poems of Bal-e-Jibril which was written by Allama Iqbal during his visit to undulas (spain). Poems of Bal-e-Jibril were translated by Aseer Abid in 1995 with the title of Jibril Odari. His writing style was beautiful, attractive and admirable. In the poem of Masjid-e-Qurtaba Aseer Abid narrated same topics of Iqbal's Bal-e-Jibril. In the poem of Masjid-e-Qurtaba mosque's ambiance, love, ideology of fun and braveness of devout man. During the translation of Masjid-e-Qurtaba Aseer Abid had used proper pattern of words and sentence formation.

Keywords: Allama Iqbal, Most Famous, Bal-e-Jibril, Translated, Aseer Abid, Jibril Udari, Masjid-e-Qurtaba.

علامہ اقبال اک عہد ساز شخصیت سن جیہناں نے اپنی قابلیت، دانائی تے سیاسی بصیرت راہیں تعمیر پاکستان وچ اہم کردار ادا کیتا۔ علامہ اقبال دا کلام فارسی تے اُردو زبان وچ سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ بال جبریل اوہناں دی شاعری دی اہم کتاب اے جیہدے وچ اوہناں نے غزلاں، رباعیاں، قطعات تے نظماں شامل کیتیاں نیں۔ بال جبریل علامہ اقبال دا دوجا اُردو کالم اے جیہدے پہلے مجموعہ بانگ درا دی اشاعت دے تقریباً دس ورہیاں بعد 1934ء وچ مرتب کیتا گیا۔ بال جبریل دیاں نظماں سراہن یوگ نیں جیہناں وچ کجھ طویل نظماں جیویں مسجد قرطبہ، ساقی نامہ تے ذوق و شوق جد کہ باقی نظماں مختصر نیں۔ اقبال دیاں ایہناں نظماں وچ اکھراں دی جڑت، ڈھکویں ردیف قافیہ تے صنعتاں دا برملا اظہار لہجہ اے۔ ڈاکٹر رابعہ سرفراز

دے آکھن موجب:

”اقبال کا معجزہ نما اسلوب ان کی مخصوص شریات کے سبب سے ہے جو اردو کے باقی تمام شاعروں سے مختلف تھی۔ انھوں نے تراکیب کے ذریعے فکر اور جذبے کو بے کراں وسعتیں عطا کیں۔ انھوں نے اردو شاعری کو خیال آرائیوں اور کج بیانیوں سے نکال کر زندگی کے شانہ بہ شانہ کھڑا کیا۔ ان کی شعری عظمت کے سفر میں ان کی تراکیب سنگ میل کی حیثیت رکھتی ہیں۔“ (1)

علامہ اقبال دیاں طویل نظماں وچ مسجد قرطبہ ”Cordoba Mosque“ مشہور و معروف اے جیہڑی اوہناں نے اکتوبر 1932ء وچ تیجی گول میز کانفرنس وچ شرکت توں واپسی تے جنوری 1933ء وچ ہسپانیہ دی سیاحت دے دوران لکھی۔ ہسپانیہ صدیاں تیک مسلماناں دی تہذیب و تمدن دا گہوارہ رہیا اے۔ قرطبہ سپین دا معروف شہر اے۔ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”قرطبہ (Cordoba) اسپین کے صوبہ اندلوزیا (اندلس) کا معروف شہر ہے۔ مسلمانوں کے دور حکومت میں صدر مقام رہا۔ آج بھی اس کے قدیم حصے میں واقع دروازوں، تنگ اور پرچھ گلیوں، برجوں اور فصیل کے باقی ماندہ حصوں کی صورت میں قرطبہ کی عظمت رفتہ کے نشانات باقی ہیں۔ سونے اور چاندی کے پانی سے نقش نگاری کی صنعت آج بھی قرطبہ میں زندہ ہے۔“ (2)

قرطبہ دی تاریخ کئی صدیاں پرانی اے۔ قرطبہ مسجد پہلاں پہل عبد الرحمن اول نے تعمیر کرنا شروع کیتی مگروں وقتاً فوقتاً دو بے حکمراناں جیویں عبد الرحمن دے فرزند ہشام اول، محمد بن ابی عامر تے عبد الرحمن ثانی نے ایہدی توسیع تے تعمیر کروائی۔ مسجد قرطبہ دی آرائش و زیبائش ول بہتا دھیان دتا گیا۔ سنگ مرمر دافرش بنوایا گیا، چھت وچ نقش و نگار بنوائے تے دیواراں نوں من کچھویں ڈھنگ راہیں تعمیر کیتا گیا۔ ستون بنوائے گئے، لمبے چوڑے دروازے تے خوش شکل محراب بنوائے گئے۔ ڈاکٹر محمد زکریا ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”مسجد قرطبہ دی تعمیر عبد الرحمن اول نے 785ء میں شروع کی۔ بعد ازاں مختلف حکمرانوں نے اس میں بے حد توسیع کی تا آنکہ یہ اپنے زمانے میں دنیا

کی سب سے بڑی مسجد بن گئی۔“ (3)

جدوں علامہ اقبال اندلس دی سیاحت دے دوران ایس مسجد وچ گئے تے اوہناں نوں بہت افسوس ہویا کیوں جے ایس مسجد وچ گرجا گھر تعمیر کروایا جا چکیا سی۔ علامہ اقبال نے نماز پڑھن لئی عیسائی پادری کولوں اجازت لئی۔ ہن ایہ سرکاری محکمہ آثارِ قدیمہ دی تحویل وچ آئے۔ محمد عبداللہ قریشی آکھدے نیں:

”عیسائیوں نے بعد فتح قرطبہ اس مسجد میں جا بجا چھوٹے چھوٹے گرجے بنا دیئے تھے جنہیں اب صاف کر کے مسجد کو اصل حالت پر لانے کی تجویزیں کی جا رہی ہیں۔ میں نے ناظم آثارِ قدیمہ کی معیت میں جا کر بہ اجازت خاص اس مسجد میں نماز ادا کی۔“ (4)

عیسائی راہباں نے مسجد دیاں دیواراں تے محراباں اُتے لکھیاں قرآنی آیات اتے پلستر کروا دتا۔ جدوں پلستر اکھاڑا گیا تاں قرآنی آیات آب و تاب نال دکھالی دتیاں۔ عبداللہ چغتائی ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”آج پانچ چھ سو سال کے بعد جب وہ پلستر محکمہ آثارِ قدیمہ کے حکم سے اکھاڑا گیا تو وہی نقوش اپنی پرانی شان میں دنیا کے سامنے آگئے۔ اگر پلستر نہ ہوتا تو یہ نقوش غالباً بالکل محو ہو جاتے۔ ان نقوش کو دیکھ کر جو لذت قرآن اور اسلام کے مفہوم کے متعلق محسوس کی وہ کہیں بھی حاصل نہیں ہو سکتی۔“ (5)

بال جبریل دا منظوم پنجابی ترجمہ اسیر عابد نے 1995ء وچ جبریل اڈاری دے سرناویں پیٹھ مکمل کیتا۔ مجلس ترقی ادب ولوں ایہدی اشاعت کیتی گئی۔ جے مسجد قرطبہ دا فکری پکھوں ویروا کرے تاں اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں موضوعات ادہ ای بیان کیتے نیں جیہڑے علامہ اقبال دی اصل لکھت وچ بیان کیتے گئے نیں۔ مسجد قرطبہ نظم وچ کائنات دے وسیع و عریض نظام، فلسفہ عشق، نظریہ فن، مسجد قرطبہ دا جاہ و جلال، مرد مومن تے ہسپانیہ دے مسلماناں دی عظمت بیان کیتی گئی اے۔

کائنات وچ ہر لمحے تبدیلی واپردی اے جیویں شام سویرے دا تبدیل ہونا، موت تے حیاتی، اللہ دیاں قدرتاں، ویلے دے لنگھن تے پرت کے نا آون دا نہ رکن والا سلسلہ جاری و ساری اے۔ اسیر عابد ایس حوالے نال لکھدے نیں:

تیرے شام سویرے دی کیہ ایدوں ودھ حقیقت!

ویلی دی اک روڑھ جدے وچ نہیں کوئی لیل نہاراں (6)
 کائنات دے حوالے نال علامہ اقبال نے نو شعر بیان کیتے نیں۔ کائنات دے تغیر و
 تبدل تے نہ رکن والے نظام وچ ہر شے دے فنا ہوون تے اللہ دے ازل توں ابد تیک رہن تے
 اوہدی وڈیائی نوں بیان کیتا گیا اے۔

فلسفہ عشق دے سرناویں پیٹھ عشق دی اہمیت بارے دسیا گیا اے جیہڑی اک اجہی
 نینہہ اے جیہدے بل بوتے تے کائنات دا نامکن والا سلسلہ وی قائم اے۔ ”پہلے آپ ہے رب
 نے عشق کیتا معشوق ہے نبی رسول میاں“ یعنی ایس عشق دے بل بوتے تے کائنات دا ظہور
 ہویا۔ مرد مومن دا عشق، جبریل دا عشق، مسجد قرطبہ دے حکمراناں دا اوہدی تعمیر کروان بارے عشق
 یعنی عشق ای اوہ حقیقت اے جیہدے تے کائنات دا لامتناہی نظام منحصر اے۔ جیویں:

عش حسابے جنتریاں وچ حال گھڑی توں وکھرے

ہور وی پین زمانے جنھاں دا نہ کوئی نام اے

عشق ہے دم جبریل امین دا، عشق نبی دا سینہ

عشق رسول خدا دا، عشق خدا دا پاک کلام اے (7)

حضور صلی اللہ علیہ وسلم دا اللہ نال عشق ایس حد تاں کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم اوکڑاں جھیلیاں پر رب
 دے سنیہڑے نوں پوری دیانت داری نال لوکاں تیکر ا پڑایا۔

نظریہ فن بھادویں مسجد قرطبہ دی تعمیر ہووے، موسیقی، سنگ تراشی، مصوری، نغمہ تے
 شاعری دا ہووے بغیر محنت تے لگن دے کجھ وی حاصل نہیں ہو سکدا۔ جیویں:

رنگ قلم یا تاج محل یا ساز سخن یا سرگم

فن کرامت کرے ہمیشاں رت جگر دی لالی (8)

مسجد قرطبہ دے جاہ و جلال دی بنیاد وی عشق اتے اے یعنی وکھو وکھ حکمراناں دی دانائی
 دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ سید عابد علی عابد دے اکھن موجب:

”مسلمانوں نے، مسلمان فنکاروں نے، سنگ تراشو نے، معماروں نے

اسی فیض عشق سے، اسی ذوق عمل سے کام لے کر ہنر کے اور فن کے کیسے

کیسے نادر نمونے تخلیق کیے ہیں۔ مسجد ”قوت اسلام“ سے لے کر مسجد قرطبہ

تک ایک طرف اور الحمراء سے لیکر تاج محل تک دوسری طرف عشق نے کیا

کیا گل کھلائے ہیں۔“ (9)

مسجد قرطبہ دی خوبصورتی، قرآنی آیات توں دیواراں دا مزیں ہونا، ستوناں دی ناکن والی قطار، فانوس دیاں جگمگ کردیاں لاٹاں تے مسجد دے احاطے وچ بچے اپنی مثال آپ نیں۔
جیویں:

تیرا روپ جلال جمالاں، اک مومن دیاں شاناں
اوہ وی جل جمالاں والا، توں وی جل جمالاں (10)

مسجد قرطبہ تے مرد مومن دیاں صفتاں وچ سانجھ دکھالی دیندی اے۔ مسجد دا جاہ و جلال بیان کردیاں علامہ اقبال مرد مومن دی شجاعت تے بہادری دے گن گاندے نیں۔ مسجد دی بلندی، خوبصورتی، روشنی، وسعت تے زیبائش توں مرد مومن دیاں اجیہیاں صفتاں نوں بیان کیتا گیا اے جیہدا تذکرہ قرآن و حدیث تے اسلامی تاریخ وچ ملدا اے۔ مرد مومن دی مجاہدانہ حیاتی بارے اُچ بیان کیتا گیا اے:

ایہ ہے مرد مجاہد ایہدی بکتر لا الہ دی
تلواراں دیاں چھاواں تھلے ہمشتر لا الہ دی (11)

مسجد قرطبہ دی شان و شوکت بیان کردیاں علامہ اقبال نے ہسپانیہ دے مسلماناں دی عظمت تے عزت بارے لکھیا اے۔ ہسپانیہ وچ پہلے پہل مسلمان عرب ولوں آئے جیہناں نے ایتھوں دے عیسائیاں نوں شکست دتی۔ عبدالرحمن اول نے حکومت قائم کردیاں بڑیاں اوکڑاں ویکھیاں۔ طارق بن زیاد نے اندلس دی دھرتی اُتے اپڑدیاں اپنیاں کشتیاں ساڑ دتیاں سن۔ اوہناں مسلمان حکمراناں نے حکومت وچ لوکاں نوں دیانت داری، صداقت تے پرامن ماحول مہیا کیتا۔ ہسپانیہ دے مسلماناں توں پورپ دے لوکاں نے حیاتی لنگھاون دے ڈھنگ سکھے جیویں صفائی، پانی دی رسائی دا نظام، مکاناں دی کشادگی، ہوا دی لوڑ، سڑکاں دی چوڑائی تے روشن داناں دی اہمیت۔ جیویں اسیر عابد لکھدے نیں:

جنھاں اکھیاں مشرق تے مغرب نوں چانن ونڈے

پورپ دے ہنیرے دی عمرے اوہناں راہ دکھائے (12)

ہسپانیہ وچ مسلمان حکمراناں دی شان و شوکت بیان کردیاں علامہ اقبال مایوس دکھالی دیندے نیں، کیوں جے ہن مسجد قرطبہ وچ کئی صدیاں توں اذاناں نہیں ہویاں۔ ایس دھرتی اُتے عیسائیاں دا قبضہ اے۔ جیویں:

تاریاں دی اکھ اندر تیری دھرتی مان اسماناں

صدیاں توں نہیں ملیاں تیرے ویہڑے وچ اذاناں (13)

علامہ اقبال دے نیڑے جے جرمنی وچ پادری مارٹن لوتھر دی اصلاح مذہب دی تحریک کامیاب ہو سکدی اے، انقلاب فرانس تے اٹلی دی مسولینی دی قیادت وچ کامیابی حاصل ہو سکدی اے تے فیملت اسلامیہ دی نشات ثانیہ وی ممکن اے۔ دریائے وادی الکبیر دے کنارے کھڑے ہو کے علامہ اقبال اک واری فیہر احیائے اسلامی دا سفنا ویکھ رہے سن۔ اوہ چاہندے نیں کہ مسلماناں نوں اوہناں دا شاندار ماضی دوبار مل جائے۔ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”مسلمانوں کی عظمت و شوکت، ان کا عبرت ناک زوال، یورپ پر مسلمانوں کے احسانات اور یورپ کی احسان فراموشیاں، ان سب چیزوں کی یاد اقبال کے قلب و ذہن کو جذبات کا محشر بنائے ہوئے ہے۔ بہر حال وہ مسلمانوں کے روشن مستقبل سے مایوس نہیں۔“ (14)

مسجد قرطبہ دافنی پکھوں ویروا کرئیے تاں علامہ اقبال تے اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں ایس نظم وچ کل 8 بند لکھے نیں جد کہ شعراں دی کل تعداد 64 اے۔ نظم نوں 7 شعری بنداں وچ ونڈیا گیا اے۔ مسجد قرطبہ نظم دی بھرتے وزن اوزان بارے ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”مسجد قرطبہ ترکیب بندہیت کے آٹھ بندوں پر مشتمل ہے۔ بحر کا نام منسرح مشمن مطوی موقوف مکسوف اے۔ اس کا وزن اور ارکان یہ ہیں۔“

مُفْتَعِلُنْ فَاَعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ فَاَعِلَاتْ۔ (15)

نظم دا موضوع دلکش تے من کچھواں اے جیہدے وچ مسجد قرطبہ دی تاریخی اہمیت دے نال نال اودہی رعنائی تے خوبصورتی بیان کیتی گئی اے۔ ایس نظم نوں علامہ اقبال نے چچویں اکھراں دی جڑت نال بیانیا تے اسیر عابد نے ایہدا ترجمہ کردیاں اجیہے اکھر ورتے نیں جیہڑے اوپرے نہیں جا پدے۔ علامہ اقبال دی طرح اسیر عابد نے کدھرے ردیف دی پابندی کیتی اے جد کہ شعراں دے اخیر تے قافیہ ورتیا گیا اے۔ جیویں علامہ اقبال آکھدے نیں:

عشق کے مضراب سے نغمہ تارِ حیات

عشق سے نورِ حیات عشق سے نارِ حیات (16)

ایسے شعر دا ترجمہ اسیر عابد نے انج کیتا اے:

عشق زرا بے پوٹا لائے کھڑ کے تار حیاتی

عشقیوں نور حیاتی چمکے، عشقیوں نار حیاتی (17)

نظم دے آغاز وچ علامہ اقبال نے سلسلہ روز و شب جیسے لفظ ورتے نیں۔ جیہناں نوں ترجمہ کردیاں اسیر عابد نے آوندے جانڈے شام سویرے لکھیا اے۔ جیویں علامہ اقبال لکھدے نیں:

سلسلہ روز و شب نقش گر حادثات

سلسلہ روز و شب اصل حیات و ممات (18)

ایں شعر دا پنجابی ترجمہ اسیر عابد نے ارج کیتا اے:

اوندے جانڈے شام سویرے خلقن نقش نگاراں

اوندے جانڈے شام سویرے موت، حیاتی کاراں (19)

نظم دے بند غزل وانگوں لکھے گئے نیں جیہناں وچ ردیف نہیں ورتی گئی۔ ایہ خصوصیت عربی شاعری دی اے۔ صنعت تضاد دی ورتوں کئی تھاواں تے کیتی گئی اے۔ جیویں:

اول، آخر، ظاہر، باطن سر شمشیر فناہ اے

نقش نویں یا ہون پرانے، ہون اخیر فناہ اے (20)

اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں کئی تھاواں تے تکرار لفظی جیسے اکھر ورتے نیں جیویں:

عشق خماری پاروں پھل دا جشہ لس لس کردا (21)

جیہڑی پل پل پھولے پوٹھی اپنے عملاں والی (22)

صنعت تلمیح نوں اسیر عابد نے اپنے شعر وچ ارج ورتیا اے:

بھیت کلیمی، بھیت خلیلی ایہدیاں نیک اذاناں (23)

اسیر عابد نے مسجد قرطبہ دا ترجمہ کردیاں اجھے پھویں اکھر ورتے نیں جیہناں دا من

کھچواں تاثر ابھر دا اے جیویں نغمہ اللہ ہونوں اللہ ہودی جگنی آکھیا اے:

شوق ہلارے شوق ای میری وٹھلی اندر کوکے

اللہ ہودی جگنی پوری پوری اندر کوکے (24)

رمز کنایہ دا ورتاواوی مسجد قرطبہ دے ترجمے وچ دکھالی دیندا اے جیویں:

خاکی ہوکے نوری فطرت، بندہ اے رب ورگا (25)

استعارہ دی ورتوں وی اسیر عابد نے ارج کیتی اے:

اج وی ایس لوکائی اندراکھ ہرن ویاں ڈراں (26)

مجموعی پکھوں ویکھیا جاوے تاں اسیر عابد دا پنجابی ترجمہ سراہن یوگ اے جنہوں ٹھیٹھ
پنجابی اکھراں وچ بیان کیتا گیا اے۔ کسے وی لکھت دانٹری ترجمہ کرنا منظوم ترجمے نالوں سوکھا
اے لیکن منظوم ترجمے نوں بیان کردیاں کئی گلاں چیتے رکھنیاں پیندیاں نیں۔ اسیر عابد نے ایہ
فرض خوب نبھایا اے۔ علامہ محمد اقبال شاعر مشرق نیں جیہناں دی ہر نظم دے ہر شعر وچ تاریخی
کچھ موجود اے۔ اسیر عابد نے علامہ اقبال دی نظم مسجد قرطبہ دا پنجابی منظوم ترجمہ محنت تے لگن نال
بیان کیتا اے جیہڑا اوہناں دی قابلیت دا مونہہ بولدرا ثبوت اے۔

حوالے

- * Associate Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- ** Ph.D Scholar, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1- Rabia Sarfraz- Iqbal ka Sheri Asloob (Islamabad: Adara frogh qaumi zabaan Pakistan, 2012)102
  - 2- Rafiuddin, Hashmi, Dr.- Iqbal ki Taweel Nazmein: Fikri-o-fani Mutalea (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2004)167
  - 3- Muhammad Zikria, Dr.- Tafheem Baal Jibreel (Lahore: Bazm-e-Iqbal, 2002)249
  - 4- Muhammad Abdullah, Qureshi, Murtb- Aaina-e-Iqbal (Lahore: Aaina Adab, 1967)19
  - 5- Abdullah Chughtai, Daira Muarif-e-Iqbal (Lahore: Punjab University Oriental College, 2006)160
  - 6- Aseer Abid, Jibreel Udaari (Lahore: Majlis Taraqqi Adab, 2004)269
  - 7- As Above, P-271
  - 8- As Above, P-273
  - 9- Syed Abid Ali A bid- Iqbal aur Ishhq, (بشمولہ) Iqbal ke Fikri Aaiine (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1990)86
  - 10- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-275
  - 11- As Above, P-277
  - 12- As Above, P-281
  - 13- As Above, P-283
  - 14- Rafiuddin, Hashmi, Dr.- Iqbal ki Taweel Nazmein, P-186
  - 15- As Above, P-187
  - 16- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-270
  - 17- As Above, P-271
  - 18- As Above, P-266
  - 19- As Above, P-267
  - 20- As Above, P-269
  - 21- As Above, P-271

- 22- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-287
- 23- As Above, P-275
- 24- As Above, P-275
- 25- As Above, P-279
- 26- As Above, P-283